

Tasavvufun Oluşumu Şeriat-Hakikat İlişkisi

Abdullah Kartal, Emin Yay., Bursa 2015, 272 s.

Süleyman Arif ORAN*

Sûfiler, farklı bir taife olarak ortaya çıkmaya başladığından itibaren daima dini gruplar tarafından eleştirilene maruz kalmış ve kendilerini diğer gruplara karşı savunmak zorunda olmuşlardır. Tasavvufun bir bilgi sistemine sahip müstakil bir ilim olup olmama hadisesi, bu mücadelenin temelini oluşturmaktadır. Bu eser, tasavvufun, İslam Düşüncesi içerisinde derin bir meşruiyet sorunu yaşamasının tarihi sürecini “şeriat-hakikat” perspektifinden incelemektedir. Bilinenin aksine, tasavvuf tarihini bu yönüyle iki dönemde ele alan yazar, taksimi şu şekilde yapmaktadır; birinci dönem, tasavvufun oluşumundan İbnü'l-Arâbî'ye kadar süre gelen şer'î ilimler arasında meşruiyet arayan tasavvuf, ikinci dönem ise İbnü'l-Arabî ile başlayan ve tasavvufun metafizik bir ilim olarak meşruiyeti meselesine odaklanmıştır. Birinci dönemde fakih ve hadisçiler muhatap alınırken ikinci dönemde felsefe ve kelam ilimleri karşıt eksenin muhatabı olmuştur. Her ne kadar muhatap kitle değişse de, değişmeyen tek şey tasavvufun bir yer bulma çabası ve mücadelesidir.

Müellif Abdullah Kartal, birinci dönemi de kendi içerisinde iki döneme ayırmıştır. Bu eserde sadece birinci dönemin inceleyeceği kitabın önsözünde dile getirmiştir. Hakikatın eksen alındığı birinci dönem beyan alanıyla ilişkisi açısından iki sürece evrilmiştir. Bu süreç, tasavvufun yaygınlaştığı

* Arş. Gör., Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı
(suleyman_arif@hotmail.com)

H. 350 yılına kadar ki dönemi kapsamaktadır. İkinci süreç ise tasavvuf klasiklerinin kaleme alınmaya başladığı h. 370'li yıllarda başlayıp Gazzâlî'ye kadar devam etmiştir. İlk sürecin temel özelliği tasavvufun, şeriate karşı hakikat alanı olarak oluşturmayı amaçlama iken diğer süreçte temel özellik hakikat ile özdeşleşen tasavvufun şeriat alanıyla uzlaşma arayışı olmuştur. Bu süreci takiple kitap iki ana kısma ayrılmıştır. "Tasavvufun Oluşumu: Şeriate karşı Hakikat", ikinci bölüm ise, "Tasavvufun İnşâsı: Şeriat ile Uzlaşan Hakikat" başlıklarını taşımaktadır.

Yazar, önsözün ardından birinci bölüme geçmeden önce, giriş mahiyetinde "Tasavvuf İlminin ortaya çıkışı ve tarihi seyri; iki dönem iki tanım" başlığıyla başlamıştır. Yazar bu kısımda bir ilmin oluşum sürecinde belirleyici üç ana unsurun olduğunu vurgulamaktadır. Bunlar, o ilmin içinde çıktığı dinî metinlerle ilişkisi, bu ilmin kendi iç tarihsel gelişimi ve bu gelişim sürecinde diğer bilgi sistemleriyle etkileşimdir. Bunlar tespit edildiğinde o ilmin tarihiyle ilgili tam bir kanaate sahip olunabilmektedir. Konu tasavvuf olunca da bu durum geçerlidir. Sûfilerden sâdır olan alanın dinin temel kaynağı olan Kur'an ve Sünnet ile irtibatı, sûfi söylemin tarihsel gelişim ve kırılma noktaları ve bu süreçte özellikle yazarın girişinde üstünde durduğu Kuşeyrî'nin tasnifiyle burhan ve beyan alanlarıyla etkileşimi, tasavvufun içeriğini idrak edebilme açısından önemli mihenk taşlarıdır. Bu ilmin tarihsel arka planını belirlemek ve tanımlamak bu üç unsurunda incelenmesi aynı derecede öneme sahiptir. Ancak müellif bu çalışmasında tasavvufun Kur'an ve Sünnetle ilişkisini bir kenara bırakarak ikinci ve üçüncü yönü üzerine yoğunlaşmıştır. Başka bir deyişle tasavvufun tarihsel gelişim süreci, diğer bilgi sistemleriyle irtibatı dikkate alınarak incelenecektir.

Müellif, İbnü'l-Arabî öncesi ve sonrası olarak yaptığı dönemlendirmeyi genişleterek giriş bölümünde izah etmiştir. İbnü'l-Arabî'yle beraber tasavvufun yeni bir sürece gireceğini belirten yazar bu konuya giriş bölümünde kısa açıklamalarda bulunarak yetinmiştir. İbnü'l-Arabî ile beraber değişen şeyin, fıkıh, kelam gibi dini ilimlerle sınırlı bir ilişki kuran ve onlara göre kendini tanımlayan tasavvuf anlayışı yerine, islam ilimlerinin merkezine yerleşen ve kendi alanını tanımlayan bir tasavvuf anlayışını ortaya çıkardığını vurgulamaktadır. Başka bir ifadeyle kendini fıkıh, hadis, kelam gibi ilimler ile aynı düzlemde gören ve konumlandırılan tasavvufu İbnü'l-Arabî ile birlikte yön veren, varlığı izah eden hatta meşruiyetin kaynağı olan bir anlayış haline dönüşmüştür.

Birinci bölümde sufi ve tasavvuf kelimelerinin filolojik tartışmalarıyla başlamıştır. Tasavvufun yapısının incelenmesi "Tasavvuf nedir?" sorusu-

nun cevabıyla doğrudan irtibatlı sayılmıştır. Dilsel araştırmalar bu nokta da önem kazanmıştır. Burada esas olan kelimenin İslam tarihinde ne zaman ortaya çıktığını, yaygınlaştığını ve bir grubun ortak ismi olduğunu tespit etmektir. Daha sonra büyük sufilerin bu kavramlara verdiği anlam ve dolayısıyla tasavvuf tariflerini dikkate alarak tasavvufun mahiyeti hakkında bir inceleme yapılmıştır. Kuşeyrî, Hücvîrî, Serrâc ve Kelabâzî'nin bu konudaki görüşleri filolojik araştırmaların temelini oluşturmuştur. Kavramsal çerçevenin ardından eksen olarak şeriat-hakikat ilişkileri belirlenmiştir. Zühd ve tasavvuf hareketlerinin bir birinden farklı olduğu ispatlanmıştır. Tasavvufu ortaya çıkararak temel tarihsel nedenin fıkıh-hadis ilim geleneğine olan tepki ve eleştiri kabul edilmiştir. Bu yönüyle ilk olarak karşıt eksenin fıkıh-hadis ilim geleneği olan tasavvuf karşıt eksenini dünyevileşme olan zühdden farklı bir görünüm ve yapı arz etmiştir. Dolaylı olarak tasavvufun yapısının tahlili ilk olarak çatışma ve karşıtlık söylemini gündeme getirmiştir. Nitekim sufilerin söylem alanları incelendiğinde bu durum ortaya çıkmıştır. Şeriat-hakikat, zahir-batın, ilim-marifet, kâl ehli-hâl ehli, ilme'l-yakîn-hakka'l-yakîn-ayne'l-yakîn, avam-havas, zahiri ilim-batını ilim, rüsum ehli- hakikat ehli gibi karşıt kavramlarda bizzat müşahede etmekteyiz.

Muhaddis ve fakih sufilerden bahseden yazar, sufilerin fıkıh ve hadis ilimlerinden kopmalarının nedenini, bu ilimlerin dini hakikatleri anlama ve yorumlamadaki yetersizliğine dair derin inançları olduğunu ispatlamıştır. Dinin formel yönünü temsil etmişler asıl olan ibadetlerin bâtın ve hakikate işaret eden vechesini göz ardı etmişlerdir. Bu nokta da tasavvufu, basit bir zühd hayatı olmanın ötesinde bir bilgi sistemi olarak marifeti, vecdi, müşahedeyi, ilahi aşkı kavramlarla ifade edilen batinî bir hareket olarak ortaya çıkardıklarını vurgulamıştır.

Zühd hareketini aşır tasavvuf adıyla yeni bir ilim ortaya koyan sûfîler daha sonraki süreçte kendi dilini oluşturmaya başlamıştır. Yazar, sufilerin ortaya koydukları söylemi sayısız kavramı tasniflendirece açıklamıştır. Nitekim bir ilmin ortaya çıkmasında kendi terminolojisini kullanması kaçınılmazdır. Tasniflendirmeyi iki maddede toplamıştır. Birincisi, mevcut dini söylemin yeniden yorumlanması ikincisi ise, yeni söylem üretilmesidir. Tasavvuf, İslam kültürü içerisinde çıkmış bir ilim olarak, bizzat Kur'an'dan, dini kavramları ve kendi epistemolojik sistemlerin kaynağı olarak aldılar. Nitekim zâhir, bâtın, kalp, lüb, ilme'l-yakîn, hakikat, marifet gibi kavramların bu bağlamda örneklendirmeleri elimizde ki kitapta mevcuttur.

Müellif tasavvuf disiplinin, hal, makam, levâih, remz, fevâid, cem, fark, gaybet, huzur, sahv, sekr, fena, beka gibi ürettiği kavramlarla İslam dü-

şüncesine ciddi katkıda bulunmuştur. Çalışmanın ana yapısı hasebiyle bu kavramları derin analizlere tabi tutmamış katkısını ispatlamaya ve tarihsel arka planını ortaya koymaya çalışmıştır. Bununla birlikte kavramların İbnü'l-Arabî öncesi ve sonrası farklı okuma alanı olduğuna dikkat çekmiştir. Kavramların ilk dönemde insanı esas alırken, İbnü'l-Arabi ile birlikte genel anlamda varlığı özel anlamda Allah'ı esas aldıklarını vurgulamıştır. Böylece kavramları, sadece sufinin durumunu anlatan kavramlar olmaktan ziyade Allah-âlem ve insan ilişkisinin belirlendiği kavramlara dönüştüğü gözlemlenmektedir.

Tasavvufun söylem dili ve anlatımı ibâre diline karşı işaret diline dönüşmüştür. Her şeyden önce tasavvuf, zâhir-bâtın ayrımını esas almıştır ki, bu lafız-mana sonucuna evrilmiştir. Yazar sufilerin işaret dilini benimsemede iki amacının olduğunu bildirmiştir. Birincisi mutasavvıfların kendi aralarında anlaşabileceği ortak bir dil ortaya koymak, ikincisi ise işaret dilini kullanmak suretiyle sahip oldukları manaları, tasavvufî yöntemi benimsemiş ve bu anlamlara vakıf olmayan diğer kesimlerden gizlemeleridir. Dolayısıyla sufiler, ürettikleri işaret diliyle lafzın ve ibarenin belirleyiciliğine bağlı kalmamışlardır. Hem sahip oldukları mananın sınırsızlığını korumuşlar, hem de bir şekilde dilin sınırlığına mahkum olmadan kendi tecrübelerini aktarma yolu bulmuşlardır.

Bir ilmin yapısının oluşması, o ilmin temsilcileri olan kişilerden bağımsız olarak düşünülemez. Yazar birinci bölümün sonunda tasavvuf ilminin kurucu düşünürlerinden ve ortaya koydukları sistematik yapılarından bahsetmiştir. Zunûn Mısırî'nin muhabbet ve marifet söyleminin kurucusu olarak zikretmiş ve düşüncelerini incelemiştir. Bayezid Bistâmî'den sekrin dili ve şathiye nazariyesini değerlendirmiştir. Cüneyd Bağdada'den sahvın dili ya da oluşum döneminde beyan alanıyla uzlaşma çabalarının perspektifini kısaca açıklamıştır. Son olarak Hallac'ı başlıklandırmış, tasavvufun ilk kurbanı ya da beyan alanının tasavvufa açık sert bir uyarısı olarak vermiştir.

Kitabın ikinci bölümü birinci kısmında, şeriat ile uzlaşan hakikat etrafında tasavvufun inşa sürecidir. Bu bağlamda ilk olarak değerlendirilmesi gereken söylemin ortaya çıkardığı problemlerdir. Bu söylemin öncelikli sorununu tasavvufun İslâmî bir ilim olduğunu ispatlama çabası oluşturdu. Sufiler dinî ilimler içerisinde yer alan kavramlara yeni anlamlar yüklediği gibi dini düşünce içerisinde yer almayan sayısız kavramda gündeme getirmiştir. Şüphesiz bu tavır zahir ulemanın eleştirilerine maruz kalmıştır. Daha sonraki süreç şeriat-hakikat çatışmasına dönüşmüştür.

Tasavvufî söylemin sınırlarının belli olmaması tasavvufun içinde ilhâdî ibâhî akımların yer almasına sebep olmuştur. Serrac, Kelâbâzî, Ebû Tâlib el-

Mekkî, Kuşeyrî ve Hücvîrî gibi tasavvuf teorisyenleri tasavvufun oluşmasıyla ortaya çıkan bu sorunları aşma görevini üstlenmiştir. İlhâdî ve ibahî akımlar sufilerin mücadele etmek zorunda kaldığı en sorunlu kesim haline gelmiştir. Eserde tasavvufî söylemin ürettiği bir diğer problem “şathiyeler” kısaca açıklanmıştır. Tasavvuf ehlinin oluşumunda ortaya çıkan e önemli sorulardan birini yazar bu bölümde incelemiştir. “Tasavvuf, dini düşünceye ait sorunları çözecek epistemolojik bir alt yapıya sahip miydi?”, “Tasavvuf, fıkıh ve kelam ilminin verilerinin yalnızca tahkik edilmesinden mi ibaretti ya da bağımsız bir bilgi sistemine sahip miydi?” Yazar, hiç kuşkusuz ilk tasavvuf teorisyenlerinin eserlerine baktığımızda tasavvufun bağımsız bir bilgi üretim alanıyla karşılaşacağımızı belirtmektedir. Zahir ulemanın ve devlet adamlarının sufilere yönelik tepkisi de bu bölümde bahsedilen bir diğer önemli mevzudur.

Kitabın ikinci bölümünün ikinci kısmında tasavvufun dinî ve şer’î bir ilim olarak meşruiyetinin zemini incelenmiştir. Değerlendirme perspektifi farklı amaçları bünyesinde barındıran Serrâc, Kelâbâzî, Ebû Tâlib Mekkî ve Kuşeyrî gibi tasavvuf teorisyenlerinin bakış açılarıdır.

Serrac, dini ilimler içerisinde tasavvufun alanını, ihsan ya da fıkıh-ı zâhire karşılık fıkıh-ı bâtın kavramını savunmuştur. Kelâbâzî sufilerin akidesinin ehl-i sünnet akidesiyle aynı olduğunu ispatlama yoluna gitmiştir. Ebû Talib Mekki, fıkıh-ı bâtının uygulama denemesini ya da furûunu meydana çıkartmıştır. Bununla beraber Gazzâlî gibi bir düşünürün öncüsüdür. Kuşeyrî, tasavvuf ilminin kavramsal bir çerçeveye oturtulmasını savunmuştur. Genel hatlarıyla bakıldığında ortaya çıkan neticenin temel hedefi tasavvufun dinî ve şer’î bir ilim olarak meşruiyetinin zemini mahiyetindedir.

Tasavvufun inşa aşamasında meydana çıkan söylemin oluşturduğu “şathiyeye” iç çatışma uyarısıyla kitabın ikinci bölümünün önemli bir konusudur. Bununla birlikte şathiyelerin şeriat ölçüsünde yorumlanması değerlendirilmiştir. Yazar, dönemlendirmesinde ikinci dönem tasavvufu olarak şathiyeye konusunu şeriatle uzlaştırma noktasında anahtar kavram niteliğinde kabul etmiş ve ele almak kaçınılmaz olmuştur.

Kitabın ana konusu tasavvufun dini ilimler içerisinde meşru bir ilim olarak ispat edilmesi meseleydi. Bir diğer yandan da tasavvufun alanı olan hakikatin sınırlarının belirlenerek şeriatle ilişkisinin kurulmasıydı. Bu tasavvufun yapısal açıdan şeriat ekseninin de kurulması manasına gelmektedir. Bu durumda başı çeken problem şathiyeye meselesidir. Tasavvuf geleceğinde dışlanmaz bir yere sahip öyle sufiler vardır ki, bunların bir kısım ifadeleri, yalnızca zahir ehlinin değil bazı sufilerin bile kabullenmesi güç

ifadelerdir. Sufi yazarlar, hem söz konusu şathiye yapan sufileri korumak, hem de problem teşkil eden sözlerini, zahir ulemasının kabul edebileceği bir zemine yerleştirmek için mücadele etmişlerdir. Yazar şathiye konusunu Serrac'ın açıklamaları üzerinden değerlendirmiş kavram haritasını tahlil etmiş izini sürmüştür.

Tasavvuf teorisyenlerinin şathiye ile ilgili açıklamalarına bakıldığında göze çarpan iki temel unsur vardır. Birincisi sufilerin garip ifadeler kullandığı ikincisi ise bu sözlerin vecd haliyle irtibatlandırılması durumudur.

Tasavvufî söylemin ürettiği nübüvvet-velâyet meselesi ve fenâ-bekâ kavramları tartışılan önemli konular olarak kabul görmüştür. Velayet-nübüvvet meselesi bağlamında tartışılan önemli konular; velilerden zahir eden kerametın imkânı, veli-nebi ilişkisi, velinin veli olduğunu bilip bilemeyeceği, velilerin birbirini tanıyıp tanıyamayacağı, velilerin masum olup olmadıkları gibi hususlardır. Sufileri itham altında bırakan meselesi ise velinin mi yoksa nebinin mi üstün olduğu mevzudur. Yazar tasavvufî kaynaklarda büyük sufilerden hiç birisinin velayetin nübüvvetten üstün olduğunu söylediğine dair rivayetin mevcut olmadığını ifade etmiştir. Yine yazarın ifadesiyle, sufiler, kesin bir dille nebinin veliden üstün olduğunu ispatlayarak zahir ile batın ya da şeriat ile hakikat arasındaki derin çatışmayı ortadan kaldırmış ve uzlaşmayı sağlamışlardır.

Yazar, kitabın ikinci bölümünün son kısmını Gazalî üzerinden kurgulamıştır. Tek cümle ile ifade etmek gerekirse, Gazalî'yi tasavvufun bir ilim olarak ispatı ya da meşrulaşma sürecinin son halkası olarak nitelendirmiştir. Gazalî genelde dini ilimleri, özelde fıkıh ile tasavvufu birleştirmeyi amaçlayan ihya projesini sunmuştur. Yer yer bir takım çatışmalara ve tartışmalara sebebiyet versede bu proje tasavvufun meşrulaşması adına büyük katkı sağladığı inkâr edilemez bir gerçektir.

Sonuç olarak, diğer ilimlerle irtibatı dikkate alınmadan tasavvufun tarihsel gelişimini tam olarak ortaya koymak çok güç gözükmektedir. Başka bir ifadeyle, tasavvuf, daima yatay ve dış unsurların etkisinde kronolojik gelişimini sürdürmüştür. Bu bakımdan, İbnü'l-Arabî'ye kadarki ilk dönem tasavvufunun yatay ilişkilerinde belirleyici olan iki unsur daima şeriat ve beyan alanı olmuştur. Bu çalışma hacimli bir eser olmasa da kısa ve öz bir biçimde bunu açıkça göstermeyi hedeflemiştir. Konularına, üslubuna ve içeriğine bakıldığında bunun başarılı olduğu fark edilecektir. Ayrıca bu çalışma diğer İslâmî ilimlerinde birbiriyle iç içeliğini gösterme adına önem arz etmektedir. Kanımca, bu irtibatın ortaya çıkarılması tasavvufun dinamizmini vurgulama açısından da başarılı kabul edilmelidir.